

**КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА КАРАТМА СӨЗДҮН КОЛДОНУЛУШ
ӨЗГӨЧӨЛҮГҮН ҮЙРӨТҮҮ****TRAINING OF APPLICATION FEATURES OF TREATMENT WORDS ON
THE KYRGYZ LANGUAGE LESSONS**

Макалада кыргыз тилин окутууда кайрылуу формуласындагы каратма сөздүн улуттук өзгөчөлүктөрү каралат жана анын окутуу багыттары көрсөтүлөт.

Ачык сөздөр: кайрылуу, каратма сөз, ишмердүүлүк, сүйлөмдөрдүн тутуму, көңүл буруу, сөз айкашы, курам, расмий, расмий эмес, улуулар, кичүүлөр, эркектердин жана аялдардын ысымдары, эркелетүү маани.

В статье рассматриваются национальные особенности обращения в обучении кыргызскому языку, также показаны направления по его обучению.

Ключевые слова: обращение, вводное слово, деятельность, состав предложения, обращение внимания, словосочетание, состав, официальное, неофициальное, старшие, младшие, мужские и женские имена, ласкательное значение.

The article discusses national features of treatment words in Kyrgyz language leaching, also indicates the direction in their education.

Keywords: appeal, parenthesis, activity, membership offers, paying attention, collocation, composition, informal, elder, junior, male and female names, caressing meaning.

Сүйлөшүү этикетиндеги улуттук өзгөчөлүктөр кайрылууда ачык көрүнөт. Баарлашуу адам баласына гана таандык уникалдуу касиеттердин бири болгондуктан, изилдөөчүлөр ааламда кайрылуу таандык болбогон тил жок экендигин белгилешет. Кайрылуунун теориялык маселелерин изилдеген окумуштуулардын бири В.Е.Гольдиндин пикири боюнча кайрылуу баарлашууга зарыл шарт түзүүдө, сүйлөшүү актысында коммуниканттардын тиешелүү ролун бөлүштүрүүдө, коммуникативдик мамилелерди жөнгө салууда речтик ишмердүүлүктү тейлөөчү маанилүү каражат болуп эсептелет [1].

Кыргыз тилинин грамматикасында кайрылуу функциясын аткаруучу тилдик модель *каратма сөз* деген термин менен берилип, негизинен грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн катарына кирет. Окумуштуу Б.Өмүралиев аны мындайча мүнөздөйт: «Каратма сөз айтылып жаткан ой – пикирдин кимге, эмнеге багытталып жаткандыгын билдирүү, ага угуучунун көңүлүн буруу максатында колдонулат. Алар көркөм адабияттарда, ораторлордун речинде колдонулат. Каратма сөз сүйлөмдүн жалпы маанисине тиешелүү болгондуктан талдоодо аны өзүнчө бөлүп алып карабастан, бүткүл сүйлөмдүн тутуму менен бирдикте кароо керек» Шилтемеден көрүнүп тургандай, автор каратма сөздүн сүйлөм менен болгон жалпы байланышын гана эске алуу менен анын жеке функциясын *ойдун кимге, эмнеге багытталгандыгын* аныктоочу жана угуучунун *көңүлүн бурууга* таасирин тийгизүүчү ролу менен түшүндүргөн. Бирок изилдөөчү аны сүйлөшүү этикети көз карашынан талдоону максат кылган эмес [2].

А.Койлубаева бир аз башка өңүттөн интерпретацияга алган: “Кайрылуу сүйлөмдүн жалпы мазмунунан сырткары колдонулбайт, ал модалдык маанини берүүнүн каражаты болуп эсептелет”. Мына ушул үч автордун каратма сөздүн функционалдык кызматына берген түшүндүрмөсүн эске алганда (1 – ойдун багытталышы, 2 – угуучунун көңүлүн буруу, 3 – модалдык маани берүүнүн каражаты) кайрылууну туюндуруучу сөздөрдүн ички

табияты анын коммуникациялык функциясын биринчи планга алып чыгып жатканын байкоо кыйын эмес [3]. Ошону менен бирге илимий адабияттарда кайрылуу маанисиндеги сөздөрдүн коммуникативдик багыттуулугун жокко чыгарган көз караштар да кездешет. Айталы, А.М.Печников кайрылууну “...номинациялык кызмат аткаруучу сөздөр жана сөз айкашы” – деп баалаган [4]. Мындай пикир менен макул болбогон окумуштуулардын бири С.И. Абакумов. Ал кайрылуу сүйлөмдүн структуралык курамы менен түздөн түз байланышпаганы менен интонациялык жактан ойдун жалпы мазмуну менен тыгыз байланышта экендигин эске алып аларды “...грамматикалык жактан сүйлөм менен байланышпаган сөздөр” катары баалоо туура эмес экендигин баса белгилейт. Чынында да кайрылуу маанисин туюндуруучу сөздөр пикирлешүүгө катышкан эки тараптын байланышын камсыз кылуу максатында колдонулат эмеспи. Кайрылуу расмий түрдө же расмий эмес жагдайда колдонулгандыгына карабастан, ага адресат – маалыматты кабыл алуучу жана адресант – маалыматты жиберүүчү катышат. Кыргыз тилинде кайрылуу маанисин берүүчү тилдик каражаттардын мейкиндиги кенен. Ошондуктан аны бир нече түргө бөлүп кароого болот.

Иштин максаты: Кыргыз тилиндеги кайрылуунун лексикалык табияты.

Кыргыздын коомдук турмушунда адамга кайрылууда анын ысмын түз айтуу чектелген. Ошондуктан кайрылуунун бардык түрү туугандык байланышты туюндуруучу лексика: карыларга *чоң апа, чоң ата*; улуу эркектерге *ата, аба, байке, аке*; кичүүлөргө *жигит, карындаш, чоң кыз*, – деген сөздөр аркылуу ишке ашат. Бирок туугандык байланышты туюндуруучу сөздү да баш-аламан пайдаланууга болбойт. Ар бир сөздү колдонуунун өз орду бар. Айталы, «апа» деген сөз жаш курагы улуу кишилерге гана эмес, өтө сыйлуу аялзатына колдонуу эрежеси эненин ыйыктыгы менен түшүндүрүлсө, «жеңе» деп кайрылуу көбүнесе коммуниканттардын тамашалашуусуна, ал эмес, алардын жакындык мамилесине да жол ачышы мүмкүн. Мисалга кайрылалы:

Шабдан Курманжан датканын алдына таазим эте:

- *Саламатсызбы, апа! – деп жибербеспи катыгун! Аа кашайгырдыкы, кашая түштүбү? Жоодур көрүнгөн Курманжандын өңү чагылган ургандай чу өзгөрдү. Маңдайынан ылдый жүзү кубара-кумсара, уурту дирт этип, таноосу кыпчылды. Канынын бузулганын туйдурбоо үчүн:*
- *Сала-мат-чылык, мырза – деди чоюла.*

...Аттиң ай! Сөздүн орунсуз айтылышы жыйылып калган кышыңды уратат ээ! Бүтүп калган үйүңдү бузат ээ? Деги эле жаштык иш ойго келбеген күндө дагы «эсен турасызбы, жеңе! Эл-журтуңуз тынч турабы жеңе! Деп учурашууну баштаганда, сөз чарт айрылбайт беле! Сөздүн алгачкысын азил шоокуму аралабайт беле!

...Мына эми «апа» деп койгон сөздү бир Шабдан эмес, бир Курманжан датка түгүл, мүлдө кыргыз чогулуп «жеңе» дегенге которуп ал, көрөйүн!!!».

Мисалдын мазмуну айтып тургандай, учурашуу кырдаалында кайрылуу формуласы туура эмес тандалгандыктан, баарлашуу өз максатына жетпей, ал түгүл коммуниканттардын ички максат-пландары да (эл ынтымагы үчүн Курманжан менен Шабдандын «саясий никелешүү» ойлору) бүлгүнгө учурайт. Демек, ар бир конкреттүү кырдаалда сүйлөшүү этикетин элдик эреже коштоп жүрөт. Алар негизинен төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ [5].

1. Улуттар аралык карым-катнаш, адамзаттын өнүгүү процессиндеги ар түрдүү коомдук-саясий өзгөрүүлөр, сөзсүз, сүйлөшүү этикетине да таасирин тийгизбей койбойт. Мисалы, азыркы кыргыз коомунда бир эле адамды ысмынан айтып кайрылуу же чакыруу мисалына көңүл бурсак, анын ар түрдүү колдонулганы сүйлөшүүнүн расмий же расмий эмес, коммуниканттардын шаардык же айылдык экендигин эске алууну талап кылат. *Чолпон, Чолпон айым! Чолпон эже! Чолпон Керимовна! Урматтуу Чолпон Керимовна ж.б.* Дал ушул адамга кайрылууда улуттук өзгөчөлүктөр да даана байкалат. Айталы, кыргыз коомунда кийинки бир кылым ичиндеги ар кандай коомдук-саясий байланышка, башкача айтканда, социалисттик идеологияга жараша орус маданиятынын

үстөмдүгүнүн таасиринен улам адамдын аты, жөнүнө - ов, - ова; - евич, - овна мүчөлөрү кошулуп аталып жүрөт. Мындай атоо түрк тилдүү элдерге анчалык мүнөздүү эмес болчу. Негизинен кыргыздын элдик сүйлөшүү этикети адамдын жаш курагына жараша туугандык байланышты туюндуруучу лексиканы активдүү колдонгону белгилүү. Ошондуктан *Чолпон Керимовна* деп кайрылгандын ордуна *Чолпон эже* деген сөз кыргызча сүйлөшүү этикетине жакын жана кабыл алууга жеңил. Канткенде да орус тилинин таасиринен жаралган жаңы тилдик формулалар расмий чөйрөдө гана колдонулат да, ал эми калган баарлашуу кырдаалдарында элдик формулалар кенен жана жыш кездешет. Демек, бул учурда сүйлөшүү кырдаалынын расмий же расмий эмес экендигин эске алуу талапка ылайык.

2. Кыргыз чөйрөсүндө кары кишилерге “карыя”, “аксакал” деп кайрылуу кадимки урматтоону туюндурса, ушул эле сөздөрдүн орус тилиндеги котормосу “старик”, “седобородый” деген сөздөр андай сый мамилени билдирбегени белгилүү. Анткени кыргыз элинин көчмөн турмушунда ар кандай турмуштук кырдаалдарда турмуштук тажрыйбасы мол карылардын орду бөтөнчө болгондуктан, карыларды өзгөчө аздектөө маданияты калыптанган. Ошондуктан “*Карысы бардын ырысы бар*”, “*Карынын сөзүн капка сал*” – сыяктуу макалдар келип чыккан. Ал эмес карыяга “*кутман*” деген эпитет кошулуп, алар бакыт менен берекенин ээси катары бааланган. Ал эми кайрылууда колдонулган “аксакал” сөзү бир жагынан өзүнөн улуу кишини сыйлоо менен байланышса, экинчи жагынан “ак” түстүн өзү кыргыз элинде жакшылыктын, тазалыктын, күнөөсүздүктүн белгиси болуп эсептелет.

3. Кыргыз элинде да аял-эркек мамилелерине аяр мамиле жасоого сүйлөшүү этикети үчүн калыптанган туруктуу формулалар багыт берип турат. Эгерде орус тилинде кыз курактан өйдөлөп калган ургаачыга «*Женищина, можно вас попросить*» - деп кайрылуу кадимки көрүнүш болсо, кыргыздарда «*Аял, сизден суранууга мүмкүнбү*» - деп кайрылууга болбойт. «Аял» деген сөздүн ордуна (эгер ал сүйлөөчүдөн улуу болгон шартта, жаш курагына жараша *ана, эже, жеңе*; кичүүлөргө *чоң кыз, бийкеч, кызым* – деп кайрылуу калыптанган элдик этикет болуп эсептелет.

4. Кыргыз тилинде улуулар тарабынан кичүүлөргө кайрылууда сылыктыкты, урматтоону, жакшы көрүү, эркелетүү үчүн колдонулуучу жалыныч маанисиндеги: *айланайын (айланайындар), садагасы(садагалар), секет кетейин, кагылайын (кагылайындар)* ж.б. *сырдык сөздөр* субстантивдешкен абалда баарлашуунун эмоционалдуулугун, коммуниканттардын өз ара жылуу мамилесин билдирүү максатында кеңири колдонулат. Айрыкча бул көрүнүш улуулардын кичүүлөргө кайрылуусунда кеңири колдонулат.

- *Айланайын, жайнаган көзүңдөн секет болоюн, садагаң кетейин!* – деп Дүйшөн мени көтөрүп алып, өйдө турду.

5. Кайрылууда кыргыз коомундагы айрым лексикалык бирдиктер адам аттарына кошулуп, документалдык формада да, формалдуу түрдө да кайрылууда кеңири колдонулат. Мындай антропонимдердин ички этимологиялык табиятын чечмелөө, биринчиден, башка улут өкүлдөрүнө кыргыз этномаданиятынан кабар берсе, экинчиден, сөздөрдү жана сөз жасоонун жолдорун өздөштүрүүгө жардам берет.

1) кыргыз элинин тарыхында бийлик титулдары болгон *кан* (кээде хан), *бек* адам аттарына жалганып, адам ысымдарына урмат-сый менен мамиле жасоо оттеногун чагылдырат. Аял ысымдарында кездешүүчү: *Анар+кан, Шаар+кан, Сайра+кан, Өмүр+кан ж.б.*; эркек ысымдарында кездешүүчү: *Темир+кан, Асан+кан*; эркек адамдардын ысымдарында жыш кездешүүчү: *Алмаз+бек, Мырза+бек, Назар+бек, Сардар+бек, Жума+бек ж.б.*

2) *бай* деген лексикалык эркек ысымдарына жалганып, азыркы мезгилде аз кездешкени менен көбүнесе фамилияларда: *Токо+бай, Закир+бай, Мамат+бай, Аман+бай, Курман+бай, Ашыр+бай ж.б.* ысымдар бир мезгилде материалдык көз

карандысыздыкка ээ болгон адамдарга болгон сыйдан пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин эркелетүү маанисинде формалдуу түрдө да колдонулат: *энекебай, эжекебай* ж.б..

3) *гүл* – аял ысымдарында кеңири кездешүүсү аларга болгон ата-эненин, эркектердин сүйүүсү, урмат-сыйы менен шартталган: *Айна+гүл, Атыр+гүл, Ай+гүл, Наз+гүл, Нур+гүл, Жаз+гүл* ж.б.

4) *ай, күн* деген сөздөр планетанын адам жашоосундагы ролу, алардын ажарына карата аял ысымдарында кездешүүсү алардын функционалдык – жаратман ролдоруна байланыштуу: *Чолпон+ай, Салкын+ай, Бурул+ай, Жаркын+ай, Алтын+ай, Күмүш+ай* ж.б..

5) *тай* лексикалык бирдиги эркек ысымдарына кошулуп, кичирейтүү, эркелетүү маанисинде көбүнчө формалдуу колдонулат: *Аман+тай, Эсен + тай, Самат+тай*.

Корутунду. Азыркы расмий кайрылууларда кыргыз элинин элитасында буга чейин бийлик чөйрөсүнө таандык *мырза* – көбүнесе манап, бийлердин балдарына колдонулган, *айым* – башкаруучулардын аялдарын башка социалдык чөйрөдөн бөлүп көрсөтүү максатында комплимент катары колдонулуучу сөздөр пайдаланылат. Салтанаттарда, чогулуш, жыйындарда бул сөздөр кайрылуу лексикасы катары чет элдиктер да колдонуп жүрөт.

Кыргыз тилин бөтөн тилдүү аудиторияга үйрөтүүдө жогоруда белгиленген кайрылуулардагы каратма сөздүн улуттук өзгөчөлүктөрүнө кылдат карап, түшүндүрүп, аны улуттун менталитетке шайкеш окутуу ийгиликтүү натыйжасын берет деген ойдобуз.

Адабияттар тизмеси

1. Гольдин В.Е. Этикет и речь [Текст] / В.Е. Гольдин. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1978. – 12 с.
2. Омуралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы [Текст]/ Б.Омуралиев. – Ф.: 1991. – 31 б..
3. Койлубаева А.К. Азыркы кыргыз адабий тилиндеги каратма сөздөрдүн грамматикалык табияты[Текст] : филолог. илим. канд. деген илимий даражаны алуу үчүн жазылган дисс... / А.К.Койлубаева. – Бишкек: Илим, 1998. – 41 б.
4. Печников А.Н. К вопросу о смысловых и грамматических связях обращения в предложении [Текст]/ А.Н.Печников // Вопросы теории и методики русского языка – Куйбышев: 1963. – 89 с.
5. Осмоналиев К. Көчмөндөр кагылышы [Текст] / К Осмоналиев. – Б.:1993 – 480 б.